

▲ De aankondiging, uit: J.O. Westwood, *Illuminated illustrations of the Bible. Copied from select mss. of the Middle Ages*, London 1846.

Foto: NBG/Sandra Haverman

De Stem in de stam

Stamconcordantie in bijbelvertalingen

Lourens de Vries

Wat is het verbindende element in de volgende vertaalkeuzes: *Wezer* (JHWH, de godsnaam, in de vertaling van Waaijman), *vroomvogel* (Naardense Bijbel in Leviticus 11:19, meeste andere vertalingen: *ooievaar*), *aankondig-engelen* (Naardense Bijbel, Marcus 1:13, andere vertalingen: *engelen*), *miskennen* (Naardense Bijbel, 1 Johannes 3:20, andere vertalingen: *veroordelen*, *aanklagen*) en *königen* (Buber in 1 Koningen 12:1, andere vertalingen *zum König machen*)?

Je zou kunnen denken dat neologisme deze vertaalkeuzes verbindt omdat woorden als *wezer*, *vroomvogel*, *königen* en *aankondig-engel* niet bestonden voordat bijbelvertalers ze bedachten. Maar *miskennen* is geen neologisme, dus dat kan het niet zijn. Wat deze vertalingen wel verbindt is de poging de *stammen* van (sommige) Hebreeuwse en Griekse woorden concordant te vertalen, dat wil zeggen dat de *stam* van het bronwoord, in welk woord die ook voorkomt, telkens met dezelfde stam uit de doeltaal wordt weergegeven.

Deze stamconcordantie is geen mechanisch, star vertaalprincipe, het wordt alleen ingezet als de vertalers denken dat de herhaling van de stammen te maken heeft met het *idion*, het eigene van de Bijbel, in een vertaaltraditie die daarom wel *idiolect* wordt genoemd. Vaak lukt het alleen stamconcordant te vertalen door zelf nieuwe woorden te maken, dus neologisme is inderdaad vaak de consequentie van stamconcordant vertalen.

Stamconcordantie is een drastische ingreep en heeft dan ook opvallende gevolgen, zowel wat betreft de retorische effecten in de vertaling (bijvoorbeeld neologisme) als wat betreft de relatie met de bron omdat een weergave van de bron *stammen* een brontekstgetrouwe weergave van de Hebreeuwse en Griekse *woorden* veelal in de weg zit. Stamconcordantie vraagt dus een hoge prijs, zowel aan de kant van bron als aan de kant van het doel. Stamconcordante vertalers zijn zich zeer bewust van die hoge prijs, ook al wordt de verminderde

brontekstgetrouwheid op woordniveau in de vermarkting van deze vertalingen enigszins op de achtergrond gehouden. Vertalingen in de idiolecte traditie zitten namelijk in het marktsegment van de ‘letterlijke’ vertalingen. De Naardense Bijbel presenteert zichzelf daarom bijvoorbeeld als ‘nog letterlijker dan de Statenvertaling’.¹

In dit stuk probeer ik de vraag te beantwoorden waarom sommige bijbelvertalers stamconcordant vertalen. Waar komt het vandaan en wat zit erachter? Waarom doen andere ‘letterlijke’ vertalingen zoals de Statenvertaling er niet aan mee? Om deze vragen te beantwoorden moeten we naar het Duitsland van de negentiende eeuw en naar twee Joodse intellectuelen die de geest van dat negentiende-eeuwse Duitsland zouden uitdrukken in hun vertaling van de Hebreeuwse Bijbel, en wel op zo’n inspirerende manier dat er overal, in Europa en de Verenigde Staten, bijbelvertalingen zouden komen volgens hun vertaalprincipes. In Nederland is de Naardense Bijbel de bekendste vertegenwoordiger van deze vertaaltraditie.

Martin Buber en Franz Rosenzweig

Martin Buber en Franz Rosenzweig werkten samen aan de Duitse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel, *Die Schrift*, vanaf 1926. Na de dood van Rosenzweig in 1929 werkte Buber alleen verder. Tussen 1954 en 1962 voltooide Buber de laatste versie van de vertaling. Buber en Rosenzweig werden sterk beïnvloed door de negentiende-eeuwse Duitse filosofie en ideologie. Hun vertaalprincipes (onder meer stamconcordantie, woordconcordantie, etymologiserend vertalen, kolometrie, op de voet volgen van Hebreeuwse syntaxis wegens eenheid van inhoud en vorm) zijn daartoe direct te herleiden. De student filosofie Buber werd in de jaren 1897-1909, onder meer in Leipzig, gevormd door de filosofie en ideologie van de Duitse (Neo-)Romantiek, mystiek en idealistische filosofie.² Uiteraard ontwikkelde de filosofie van Buber zich in de loop van zijn leven, maar een aantal kernthema’s van die Duitse negentiende-eeuwse filosofie en ideologie zijn altijd herkenbaar gebleven, zeker waar het gaat om zijn (ver)taalfilosofie. Het betreft dan vooral het thema van de *Einheit* (eenheid van vorm en inhoud, de eenheid van taal en cultuur, eenheid van traditie en canon, de eenheid van God),³ het thema van de dialogische hermeneutiek waarin betekenisvolle uitwisseling ontstaat in persoonlijke ontmoeting, het thema van de *Sprachgeist*⁴ en het thema van het primaat van de diachronie in de beschouwing van taal, leidend tot een sterke focus op woordstammen en etymologie.

Het thema van de *Einheit* domineerde in de taalkundige ideologie van het negentiende-eeuwse Duitsland. Taalkundige ideologie staat nooit los van bredere sociale en politieke contexten. In het geval van de Romantische taalideologie was die context de poging van politieke en sociale elites om uit een lappendeken van koninkrijkes, baronieën en graafschappen een verenigde Duitse natiestaat te scheppen. Duitsers bestonden nog niet, die moesten uitgevonden worden en dat kon uitstekend in termen van een taalkundige ideologie die een eenheid predikte van cultuur, taal en territorium/land. De verschillende Germaanse dialecten werden onder de noemer van één taal gebracht, één *Sprache*, die één Duitse *Geist* uitdrukte en daarmee één was. Elk *Volk*, homogeen en puur gedacht, had zijn eigen *Geist*, onlosmakelijk verbonden met zijn *Sprache*, in de unieke *Sprachgeist*. Deze bijna mystieke ideologie, vol eenheidsgedachten over taal, cultuur en volk, in een Romantische en Duits-nationalistische context, duikt overal in Duitsland op in de negentiende eeuw. Bijvoorbeeld in ideologische beschouwingen over vertaling (onder meer bij Schleiermacher). Vertaling kan slechts op twee manieren worden begrepen in dit denkkader: of de vertaler honoreert de *Sprachgeist* van de ontvangende taal of die van de gevende taal. In dat laatste geval probeert de vertaler *fremdes Sprachgeist* in de ontvangende taal over te brengen door de grammaticale en lexicale patronen van de bron creatief en met neologismen op te leggen aan de doeltaal. Bij lexicale patronen moeten we denken aan wat in die eeuw centraal stond in lexicale studie:

- (i) etymologie en woordgeschiedenis geven de eigenlijke *Ur*-waarde van een woord aan (in plaats van de synchrone waarde van een woord in zijn gebruikscontexten);
- (ii) woordstammen en wortels van woorden zijn de echte kernen van woorden, en daarom is het wortel- en stamniveau belangrijker dan het woordniveau.

Buber en Rosenzweig verbonden deze Duits-Romantische ideologie over *Einheit* van *Sprache* en *Geist*, over het primaat van etymologie en diachronie van de taal, over *fremdes Sprachgeist* en over dialogische hermeneutiek aan theologische gedachten over de *Einheit* van rabbijnse traditie en Hebreeuwse canon, en aan een traditionele rabbijnse hermeneutiek die overal en zeer creatief verbanden legt tussen woordstammen, woorden en woordcombinaties in (zeer) verschillende geschriften van de canon. Ze geloofden dat de Hebreeuwse Bijbel een eenheid was, één Boek (*Die Schrift*, enkelvoud), als gevolg van een *Einheitsbewusstsein*⁵ of *bibelstiftende Bewusstsein*,⁶ reeds werkzaam voordat canonisering plaatsvond.

In Bubers centrale notie van de *Gesprochenheit* van de Schrift, de orale-aurale *Urwort*-dimensie van de Schrift, komen zo'n beetje alle thema's van de Duitse Romantiek samen. In de gesproken of gezongen verklanking van het Woord benaderen we *die eigentliche Wirklichkeit der Bibel*.⁷ Die notie vormt ook de brug naar de vertaalpraktijk, want het is vooral via de *Gesprochenheit* dat Buber de taalideologie van het negentiende-eeuwse Duitsland de vertaling van de Bijbel binnenleidt. Het *wezen*, het *idion* van de Hebreeuwse Bijbel ligt niet in de geschreven vorm; die is eerder een gevangenis waaruit het gesproken en te beluisteren oerwoord bevrijd moet worden. Die bevrijding komt tot stand wanneer mensen gaan luisteren naar de Stem die ademt en spreekt in de fundamenteel orale Hebreeuwse Bijbel.

Daarom is kolometrie ook zo belangrijk. Buber en Rosenzweig verdeelden de bijbeltekst in kola of ademenheden, eenheden van tekst die in één ademtucht (*Atemzug*) gesproken of zingend voorgedragen konden worden, met name in de liturgie. Die kola zien ze als eenheden van adem en tegelijk als eenheden van betekenis. Elk kolon krijgt een eigen regel en door die kolometrische indeling ziet de hele Bijbel eruit als poëzie, ongeacht of het om psalmen of hofkronieken gaat. De kola zijn vaak kleine eenheden en ze leiden tot een sterke fragmentering van de tekst.

Toch is deze opdeling in duizenden kleine kolometrische stukjes geen bedreiging voor de onderliggende eenheid, vanwege het *Einheitsbewusstsein* dat ze in de Schrift werkzaam zien. Dat *Einheitsbewusstsein* uit zich in een dicht web van hoorbare intertekstuele verbindingen tussen de ademenheden (kola). Schriftplaatsen gaan met elkaar in dialoog in allusie en citaat, en in herhaling van stammen en woorden, een Schrift-interne dialoog waarbinnen betekenis ontstaat, een dialogische hermeneutiek die de luisteraar de Schrift intrekt, partner maakt in de dialoog en zo actualiserende verkondiging wordt aan die luisteraar. Het gaat hier niet slechts om bij voorlezing hoorbare herhaling van woorden en stammen binnen kleinere, literaire eenheden van hetzelfde geschrift, maar om verbanden door de hele canon heen. Deze *Leitworte*, herhaalde woorden of woordstammen, zijn de kern van de dialogische ontmoeting in de Schrift als geheel en als eenheid.

Aankondig-engelen en vroomvogels

We hebben nu iets gezien van de ideologische, filosofische en theologische omgeving waarin stamconcordantie naar voren kwam als vertaalstrategie. We kijken nu naar enkele voorbeelden uit de Nederlandse vertaalpraktijk: stamconcordantie in de Naardense Bijbel.

In de Griekse tekst van Marcus 1 komt de woordstam *angel* meerdere keren

voor, in de Naardense Bijbel stamconcordant vertaald als *aankondig*, bijvoorbeeld in vers 1, 14 en 15 *eu-angelion* 'aankondiging', in vers 2 in *angelos* 'aankondiger', in vers 13 *anggeloi* 'aankondig-engelen'. Vanuit de idee van de *Gesprochenheit* is deze stamherhaling niet toevallig: als je luistert naar de voorlezing in het Grieks zou je de herhaling van de woordstam *angel* (kunnen) horen. En in het begin van Marcus staat inderdaad de figuur van Johannes centraal, de aankondiger van Jezus. Dus de herhaling van die woordstam *angel* 'aankondig' zou een literaire uitdrukking kunnen zijn van het verbindende thema in dit tekstdeel: de aankondiging door Johannes van Jezus. Daarom vertaalt de Naardense Bijbel deze Griekse woorden op een manier die sterk afwijkt van andere letterlijke vertalingen en die ook afwijkt van de glossen die standaardwoordenboeken geven voor deze contexten (bijvoorbeeld *evangelie* of *goed nieuws* in vers 14, *bode* in vers 2 en *engelen* in vers 13):

Begin van de aankondiging
van Jezus Christus.

² Zoals geschreven staat
bij de profeet Jesaja:
'zie, ik zend mijn aankondiger
voor uw aanschijn uit,
die uw weg zal gereed maken';

¹³ Hij wordt in de woestijn
veertig dagen lang
beproefd door de satan,
en is daar bij de wilde dieren,
maar ook hebben de aankondig-engelen
hem bediend.

In de stamconcordante vertaalkeuzes *aankondiging*, *aankondiger* en *aankondig-engelen* vallen twee dingen op. In relatie tot de bron valt op dat precieze weergave van de Griekse *woorden* is opgeofferd om overal dezelfde *stam* te kunnen laten klinken. Want *aankondiging* dekt de lading van *euangelion* minder dan bijvoorbeeld *evangelie* of *goed nieuws* waarin het element *eu-* 'goed' wel is weergegeven. En *aankondig-engelen* is een zeer gemarkeerde weergave van die eerder dienende dan aankondigende *anggeloi* in vers 13. Het is duidelijk dat de precieze en getrouwe weergave van de Griekse bronwoorden onder spanning komt te staan door de wens stamconcordantie vast te houden in de vertaling. In relatie tot het Nederlands valt het retorisch effect op van stamconcordante

weergave. Neologismen zijn uit de aard van de zaak zeer vreemd en zullen de volle aandacht van de Nederlandse lezer of luisteraar hebben. Een samenstelling van het type *aankondig-engelen* zal bovendien begrepen worden als een soort van engelen: je hebt *bescherm-engelen* en *aankondig-engelen* en misschien nog wel meer soorten engelen.

Zowel die onbedoelde retorische effecten in de doeltekst als de gespannen verhouding met de brontekst op woordniveau is voor idiolecte vertalers *collateral damage*, gevolg van de noodzaak het *idion* van Marcus 1 uit het Grieks in het Nederlands na te zeggen en hoorbaar te houden. Want juist dat aspect van de herhaalde *anggel/aankondig-stammen* wordt als het *idion* 'eigene' van deze aankondigingsperikoop geselecteerd.

Merk op dat in de Naardense Bijbel, net als bij Buber en Rosenzweig, die stamconcordantie in de vertaalpraktijk zo'n hoge prioriteit krijgt dat weergave daarvan de letterlijke vertaling op woordniveau verdringt. Stamconcordantie vernietigt vaak woordconcordantie: bijvoorbeeld *angelos* als woord wordt niet concordant vertaald in onze passage uit Marcus, de ene keer is het *aankondiger*, de andere keer *aankondig-engel*, en op andere plaatsen in Marcus *engel*. *Euangelion* is een themawoord in Marcus, dat regelmatig terugkomt en dat ook aan het begin en aan het eind van dit geschrift voorkomt. Maar stamconcordantie is ook hier voor de Naardense Bijbel belangrijker dan woordconcordantie en dat leidt tot variërende vertaling van *euangelion*: *aankondiging* in hoofdstuk 1, maar ook *evangelie* (bijvoorbeeld 8:35) en *evangelieverkondiging* (16:15).

In dit voorbeeld zien we verbanden tussen herhaalde woordstammen binnen een perikoop waarbij die stamherhaling als literair middel opgevat kan worden om het aankondigingsthema als rode draad door dit tekstdeel te weven. Maar stamconcordantie wordt ook ingezet als er in de literaire eenheid waarin de stam voorkomt geen directe aanleiding lijkt te zijn. Neem de *vroomvogel* in deze passage uit Leviticus 11:13-19 in de Naardense Bijbel (en let ook op andere vreemde vogels zoals de brokkelspecht, steppendochter en de vouwvleermuis):

¹³ En van deze zult ge gruwen bij de vogels, ze mogen niet gegeten worden, een gruwel zijn zij:

de gieradelaar, de slijthoefgier en de zeearend;

¹⁴ de gaffelgier en

de havik in al haar soorten;

¹⁵ alles wat raaf is in zijn soorten;

¹⁶ 'de steppendochter',

¹⁷ de bekeruil, de visdief en de velduil;

¹⁸ de vleermuis, de roerdomp en de reiger;

¹⁹ de vroomvogel,

de kraanvogel in haar soorten;

de brokkelspecht en de vouwvleermuis.

Dubbink geeft een kritische bespreking van deze keuze voor *vroomvogel* in een van de uitleidingen van de Naardense Bijbel.⁸ In andere vertalingen vinden we hier in vers 19 *ooievaar*. Maar omdat in het Hebreeuwse woord voor ooievaar, *chasida*, de wortelconsonanten van *chesed* 'trouw, vriendelijkheid' voorkomen (dat soms met vroomheid wordt vertaald in de Naardense Bijbel) en omdat sommige uitleggers denken dat ooievaars, bekend om hun trouwe zorg voor hun jongen, daarom *chasida* zijn gaan heten in het Hebreeuws, verwerkt de Naardense Bijbel dat verband tussen de woordstammen in de vertaling *vroomvogel*. Dubbink ziet geen aanwijzing voor zo'n verband. Inderdaad, in deze perikoop worden we gemaand te 'gruwen' van een lange lijst onreine vogels, waaronder de ooievaar, en wijst niets op een literair spel met Hebreeuwse woordstammen.

Een probleem bij stamconcordantie in het Griekse Nieuwe Testament is dat het Grieks rijk is aan met voorzetsels samengestelde werkwoorden. De betekenissen van die samengestelde werkwoorden is (meestal) meer en anders dan de som van hun delen, de stam en het voorzetsel. Als je toch die stammen concordant wilt vertalen verdwijnt de betekenis van het samengestelde Griekse werkwoord meestal geheel of deels uit beeld in de vertaling. De spanning tussen brontekstgetrouwheid op het niveau van de stam en op het niveau van het woord kan dan gevaarlijk oplopen. Neem *kataginooskoo* in 1 Johannes 3:20. Dat bestaat uit *ginooskoo* 'kennen, weten' en *kata* dat een hele reeks dingen kan betekenen, afhankelijk van de naamval die het regeert, waaronder 'tegen', 'beneden', 'volgens'. Als de vertaler hier stamconcordant wil vertalen, moet hij een vertaling kiezen waarin de stam *kennen* voorkomt, en dat beperkt de keuze nogal. Dat vraagt veel creativiteit van de vertaler. De Naardense Bijbel kiest in 1 Johannes 3:20 voor *miskennen*. Maar *kataginooskoo* 'veroordeelen, aanklagen' is een woord uit de sfeer van de rechtspraak, hier metaforisch gebruikt voor het menselijke hart als rechter of aanklager. Nu betekent *miskennen* in het Nederlands dat iets positiefs in iemand niet erkend of herkend wordt ('miskend genie') maar het gaat hier om iets negatiefs dat veroordeeld wordt. Het concordant weergeven van stammen bij Griekse samengestelde werkwoorden is dus exegetisch en wat betreft woordbetekenissen een riskante aangelegenheid.

Veel dominees zullen vanaf de kansel zeggen, als deze stamconcordante vertalingen in hun preektekst voorkomen, dat het Hebreeuwse of Griekse woord dat is vertaald met *vroomvogel* of *aankondig-engel* of *miskennen* ‘eigenlijk’ *ooi-evaar*, *engel* of *veroordelen* betekent. Het is de vraag of dat erg is: elke vertaling van de Bijbel leidt tot verzuchtingen over ‘wat er eigenlijk staat’. En in 1 Johannes 3, in de verzen voorafgaand aan en volgend op 3:20, wordt onmiskenbaar en zeer hoorbaar gespeeld met stamherhaling. Die stamherhaling staat er ‘eigenlijk’ dus ook. Je kunt niet alle ‘eigenlijke’ aspecten van de bron in één vertaling weergeven. De keuze tussen *engel* of *aankondig-engel* of tussen *veroordelen* of *miskennen*, kan niet worden gemaakt op basis van de bronteksten maar wordt bepaald door wat vertalers, hun opdrachtgevers en de gemeenschappen die ze dienen als het meest ‘eigenlijke’, het *idion*, van de Bijbel zien.

Soorten van letterlijkheid: Statenvertaling en Naardense Bijbel

De geschiedenis van de bijbelvertaling laat dan ook zien dat elke letterlijke vertaling letterlijk is op zijn eigen unieke manier, een manier die de tijdgeest, de ideologie, de hermeneutiek, de theologie en de spiritualiteit laat zien van de gemeenschappen waarvoor de vertalers vertaalden en waartoe zij zelf behoorden. De letterlijkheid van de Statenvertaling is daarom een heel andere dan die van de Naardense Bijbel. Voor de zeventiende-eeuwse vertalers ging het volgens Hof bij het Woord van God vooral om de Hebreeuwse en Griekse *woorden* van God, woordelijk geïnspireerd door de Heilige Geest.⁹ Woorden toevoegen die niet correspondeerden met woorden in de bron stond op gespannen voet met Openbaring 22 (Statenvertaling):

¹⁸ Want ik betuig aan een iegelijk, die de woorden der profetie dezes boeks hoort: Indien iemand tot deze dingen toedoet, God zal hem toedoen de plagen, die in dit boek geschreven zijn.

¹⁹ En indien iemand afdoet van de woorden des boeks dezer profetie, God zal zijn deel afdoen uit het boek des levens, en uit de heilige stad, en *uit* hetgeen in dit boek geschreven is.

Daarom was deze vertaalregel tevoren geformuleerd:

II. Dat zij, om den zin van den tekst, die niet ten volle uitgedrukt is, te vervullen, zoo weinig woorden daarbij doen als mogelijk is, en deze in den tekst met eene andere letter, en tusschen haakjes besluiten, opdat ze van de woorden van den tekst mogen onderscheiden worden.

Die woordelijke inspiratie van de Schrift leidde tot een vertaalstrategie van letterlijkheid die het woordniveau centraal stelde. Van der Louw heeft de soort letterlijkheid van de Statenvertaling en *Die Schrift* van Buber en Rosenzweig vergeleken op vier soorten letterlijkheid: handhaving van woordsoorten uit de bron, handhaving van woordvolgorde, handhaving van het aantal woorden, stereotypie (=concordantie).¹⁰ Volgens Van der Louw hebben *Die Schrift* en de Statenvertaling omgekeerde prioriteitenlijstjes. *Die Schrift* heeft deze prioriteiten: in de eerste plaats concordantie, daarna handhaving woordvolgorde, vervolgens handhaving woordsoorten, en ten slotte handhaving aantal woorden. Bij de Statenvertaling gaat het precies omgekeerd: handhaving van het aantal woorden gaat voorop, gevolgd door woordsoorthandhaving, woordvolgorde en als laatste prioriteit concordantie, zeker waar het om woordstammen gaat.

Het eerste vers in de Naardense Bijbel zou daarom direct gesneuveld zijn als vertaalvoorstel bij de Statenvertalers, als volstrekt niet sporend met hun theologisch gemotiveerde prioritering van kwantitatieve handhaving en woordsoorthandhaving:

Genesis 1:1	
Naardense Bijbel	Sinds het begin is God schepper,- van de hemelen en de aarde.
Statenvertaling	In den beginne schiep God den hemel en de aarde.

Het ene Hebreeuwse werkwoord voor scheppen krijgt drie woorden in vertaling (*is schepper van*) en wordt in de Naardense Bijbel ook nog eens een zelfstandig naamwoord. Dat is allemaal niet best binnen de idee van Dordtse letterlijkheid.

Woordstamconcordantie in de vorm zoals die voorkomt in de vertaling van Marcus 1 met *aankondig-engelen*, *aankondiging* en *aankondigers*, ontbreekt in de Statenvertaling. De negentiende-eeuwse denkkaders waarbinnen *woordstammen* en etymologie als belangrijke aspecten van de vertaling naar voren konden komen, ontbreken binnen de verstaanshorizon van de zeventiende eeuw. Maar belangrijker is dat de gevolgen van stamconcordantie onaanvaardbaar zijn binnen de theologische en ideologische kaders van de zeventiende-eeuwse Dordtse vaders met hun woordletterlijkheid, vooral waar het om voor hen theologisch gezien belangrijke woorden gaat zoals *euanggelion*. Het opgeven van woordconcordantie ten gunste van stamconcordantie zoals in Marcus in de Naardense Bijbel waar *euanggelion* soms als *aankondiging*, dan weer als *evangelie* en later ook nog eens als *evangelieverkondiging* wordt

vertaald, zou bij de Statenvertalers een serieus probleem zijn geweest. En de *aankondig-engelen* overtreden het gebod van de kwantitatieve handhaving door de ‘onnodige’ toevoeging van *aankondig*. Doorbreking van de kwantitatieve handhaving mag alleen als het echt niet anders kan, als uiterste noodmaatregel die typografisch als zodanig gemarkeerd wordt.

Noten

- 1 ‘Ter Verantwoording’ in: *Naardense Bijbel*, 1619.
- 2 Zie: Gerda G. Schmidt, *Martin Buber’s Formative Years: From German Culture to Jewish Renewal, 1897–1909*, Alabama 1995; Hans-Christoph Askani, *Das Problem der Übersetzung-dargestellt an Frans Rosenzweig: die Methoden und Prinzipien der Rosenzweigschen und Buber-Rosenzweigschen Übersetzungen*, Tübingen 1997; Theo van der Louw, ‘Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid’ in: *Kerk en Theologie* 57/1 (2006), 59-79.
- 3 Zie voor de centrale rol van de notie *Einheit* in Bubers filosofie en (ver)taalbeschuwing: Hans Schraevesande, *Jichud. Eenheid in het werk van Martin Buber*, Zoetermeer 2009.
- 4 Zie: Klaus Reichert, ‘It Is Time. The Buber-Rosenzweig Translation in Context’ in: *The Translatability of Cultures: Figurations of the Space Between*, 169–186. Stanford, California 1996, 174.
- 5 Martin Buber, *Werke. Zweiter band. Schriften zur Bibel*, München 1964, 1113.
- 6 Buber, 1186.
- 7 Buber, 1114–1115.
- 8 Joep Dubbink, ‘Bijbelvertalen na de Naardense Bijbel’ in: Theo van Willigenburg en Joep Dubbink, *Van aanschijn tot zaaizaad. In gesprek met de vertaler van de Naardense Bijbel*, Vught 2007, 82, 85-86.
- 9 Eleonora Hof, *Vertaalprincipes van de Amsterdamse School en de Statenvertaling. Een kwalitatieve en theologische vergelijking*. MA Thesis Vrije Universiteit Amsterdam, faculteit Godgeleerdheid 2009, 56. Het gedeelte van dit artikel over theologische soorten van letterlijkheid is gebaseerd op deze scriptie en op een artikel van Van der Louw, ‘Vertalen volgens de Duitse romantiek’ zoals samengevat in de scriptie.
- 10 Van der Louw, ‘Vertalen volgens de Duitse romantiek’.

Dr. L.J. de Vries is hoogleraar Bijbelvertalen aan de Vrije Universiteit